

HAMAR PÉTER

Móricz Zsigmond és az antiszemitizmus

 tartalomelemzés egyik módszere az, hogy adott témakörön belül a nyelvészek bizonyos szavak, kifejezések gyakoriságát vizsgálják a különböző közleményekben (természetesen meghatározott időintervallum és források keretei között), majd az így nyert eredményt összevetik a másfajta kutatások alapján született megállapításokkal, s a számszerű adatok segítségével megerősítik vagy cáfolják azok téziseit.

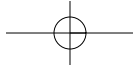
Vajon mit erősít vagy mit cáfol az a spontán tapasztalatok alapján is nyilvánvaló tény, hogy napjaink magyar közleményeiben jóval gyakrabban találkozhatunk az *antiszemitizmus* szóval, mint a közelmúlt évek szövegeiben? Vannak, akik állítják, észrevehetően gyarapodott az utóbbi időkben a zsidóellenes szemléletűek száma Magyarországon. Kovács András szociológus viszont úgy vélekedik, hogy nem kell feltétlenül e kör számszerű gyarapodására gyanakodnunk, lehet, hogy csak a nyilvánosság egyre megengedőbb magatartása következtében erősödtek fel az eddig lappangóan létező antiszemita megnyilatkozások.¹

Ki merné eldönteni, melyik álláspont tartalmazza az igazságot? Egyelőre csak az biztos, hogy az antiszemitizmus kérdésköre régen nem tapasztalt élességgel exponálódik mostanában, elvi megközelítésben is, gyakorlati vonatkozásban is. Ez utóbbi nyomán ragasztott a közelmúltban az antiszemitizmus bélyege Móricz Zsigmondra (s hogy haló poraiban ne érezze egyedül magát, Márai Sándorra is).

Az újkeletű minősítés (megbélyegzés?) azért meglepő, mert Móricz életműve a nem nyilvánosságnak szánt naplója nagyobbik részét leszámítva régtől fogva ismerős az olvasók előtt, és az írásai ilyesfajta gyanút nem keltettek, s aki ismeri az író személyes kapcsolatrendszerét, baráti és munkatársi nexusait, az a toleráns magatartás példáját látta benne.

Ha vád érte korábban Móriczot ezen a téren, az inkább ellenkező előjelű volt. A *Magyar Kultúra* egy 1923-as cikkében ez olvasható: „Izrael diadalszekerébe befogni a magyar tehetségeket, ez volt Osvát Ernőék minden törekvése, s aki ezt a faji imperializmust a betűk mezején el nem ismerte, az a magyar irodalomnak csak csepűragója lehetett. Hogy a Móricz Zsigmondok beállnak ebbe a sorba, az nem csodálatos, tudjuk, hogy vannak magyarok, akik rég eladták testüket-lelküket az üzleteseknek...”

A vád később is megismétlődik Móriczcal szemben, hogy lám, keresztény létére csatlakozott egy zsidó folyóirathoz, ezzel alkalmat adva a szerkesztőknek az olvasók félrevezetésére. Kutasi Kovács Lajos írja *Az Ország* 1945. március 1-jei számában: „A *Nyugat* kitermelt magából egy olyan destruktív irodalmi közösséget, amely a magyarság felé cégérül akasztotta az ajtófélfára Móricz Zsigmondot. Ezek

a letűnt kor írói nem voltak a magyar élet kétségbeesett lármafái, csak mellébeszélő, forró kását kerülgető mesteremberek...”

Horváth János, a neves irodalomtörténész még azt írja 1921-ben, hogy „A *Nyugat* zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása”, és az utóbbiak közé nyilvánvalóan odaérti Móriczot is, most meg egy 2008. 09. 05. keltezésű interjúban² Darvasi Ferenc író ezt mondja az *Idegen testünk* című regény szerzőjének, Závada Pálnak: „– Láthatóan »hozott anyagból« is dolgoztál. Van például egy mórliczi antiszemita szöveg...” A kérdezett pedig válaszában nem tiltakozik a jelző ellen, helyette „Móricz kétségbeejtő naplóbejegyzéséről” beszél.

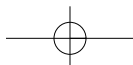
A gondolkodó ember ilyen oppozíciók olvastán veszíti el a hitét a szavak értelmében. Létezhet-e, hogy egy „filozemita író” „antiszemita” (ebből fakadóan „kétségbeejtő”) bejegyzésre vetemedjék a naplójában? Vagy valaki téved az említett urak közül? Netán mindnyájan tévednek? És ha a jelenségek megnevezhetősége, minősítése ilyen tág határok között tévelyeg, kell-e egyáltalán időt pazarolni ilyesfajta distinkcióra, vagy egyszerűbb és tanácsosabb a dolgokat a fenomenológia elvei szerint kezelni?

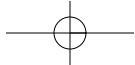
Mivel azonban nem akárkiről van szó, hanem a XX. századi magyar irodalom meghatározó személyiségéről, nem lenne szerencsés a relativizmus köpönyegébe bújva eloldalogni, és kibújni az állásfoglalás felelőssége alól.

A lavinává dagadó hógolyót Móricz 1919-es naplójegyzeteinek megjelenése³ indította el. Egész pontosan a kötet 1919. július 27-ei terjedelmes bejegyzése, amely így kezdődik: „KÉT ZSIDÓ ÜL A HAJÓN szemben velem. Valami rákényszerít, a most bennem forrongó tűnődések a zsidóság szerepéről, hogy erősen nézzem őket, s megállapítsam a lényüket.” Ez lenne az a bizonyos „mórliczi antiszemita szöveg” (természetesen a folytatásával együtt), amely érdekes módon nem borzolta fel a kedélyeket megjelenésének idején, botránykővé csak akkor vált, amikor Závada Pál parafrázálva, megkurtítva áttemelte az *Idegen testünk* című regényébe. Nála így szól a szövegkezdet: „Két zsidó megy az utcán, ül a hajón, utazik a vonaton, velem szemben, átellenben, túloldalt... Mintha parancsra volna, muszáj erősen néznom őket, hogy lényüket megállapítsam – közelebbről kell hát a vizsgálatukhoz fognom.”⁴

Ismert tény, hogy a posztmodern irodalom művelői gyakorta emelnek át vendégszövegeket saját írásaikba, akár változatlan formában, akár – mint Závada – átírva, ám felismerhető módon, elegendő utalást téve a forrásra. Ízlés dolga, hogy az olvasó miként fogadja ezt a megoldást, szimpatizál-e vele, vagy elítéli, ám szerzői jogi szempontból maga a módszer nem kifogásolható. Aki tehát azért kárkoztatja Zavadát, mert Móricz szövegéhez hozzányúlt, az a konzervatív irodalomszemlélet vádját vonja a saját fejére.

Az viszont joggal feltehető kérdés, hogy a megoldást indokolja-e a regény, esetünkben az *Idegen testünk* textúrája, az pedig még inkább, hogy az eredeti szöveg szellemisége megőrzi-e arculatát, vagy olyan hangsúlybeli változáson megy keresztül, ami már nem egyeztethető össze a megidézett szerző, azaz Móricz írói attitűdjével.

Természetesen az alapkérdés az, antiszemita beállítódottságú volt-e Móricz. (Logikai alapon ide kell jutnunk, mert aki antiszemita szöveget ír, az nyilván antiszemita; szöveg és szerzője aligha választható el egymástól.) E kérdés megválaszolásához el is feledhetnénk Závadát a regényével együtt, de mert a vitát mégiscsak az *Idegen testiünk* implikálta, nem lehet haszontalan az imént a regénnyel kapcsolatosan említett két kérdés megválaszolása, illetve a kísérlet a válaszra.

Závada a regényébe beleszótt, átírt naplórészletet csillaggal választja el az előzményektől is, a folytatástól is, ezzel jelezvén, hogy önálló szerkezeti egységnek tekint. De nemcsak így módon izolálódik az inkriminált szöveg, hanem azáltal is, hogy a benne leírtak mindössze két jelentéktelen, elhanyagolható, rövid utalás erejéig kapcsolódnak a mű cselekményéhez (erre is csak a narrációs központ tisztázása érdekében van szükség), ezért beillesztését pusztán az indokolhatja, hogy a történetben a zsidókérdés mindvégig felszínen van, tehát az átírat afféle magyarázó övezetet teremt ehhez a tematikus vonulathoz. Úgy tűnik, hogy e részlet oly lazán szervül a regény szövetébe, mondhatni idegen testként van jelen, hogy kihagyása esetén aligha támadna hiányérzete az olvasónak.

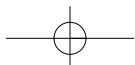
Akkor miért ragaszkodott Závada mégis ehhez a megoldáshoz? Miért volt szüksége Móricz szövegére? Erre azt válaszolta Darvasinak is, Veiszter Alindának is,⁵ „hogy így megőrizve szüntessem azt meg”, de részletesebb magyarázatot nem adott egyik interjúban sem arra nézve, hogyan kell ezt a talányos szófordulatot érteni.

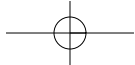
Így aztán maradnak a megválaszolatlan kérdések! Netán egyetért Móriczcal, de tompítani akarja a mai olvasó előtt a hajdani naplóbejegyzés élet? Vagy nem ért egyet vele, de az író iránti szeretete, amit külön is hangsúlyozott a tévéinterjúban, arra készítette, hogy – miként Krúdy Valentinje Szindbád bűneit – mintegy átvállalja Móricz álláspontjának véleménye szerint kárhóztatható elemeit? Szükség van-e erre a megszüntetve megtartó műveletre, vagy esetleg Závada kéretlen megoldása Móricz Zsigmond személyiségének integritását, autonómiáját csorbítja? A szeretet ugyanis nem mindig véd meg attól, hogy az ember esetleg éppen avval szemben hibázzon, akit szeret. Egy tény: Závada a naplóátírás csekély ideológiai és esztétikai hozadékáért az antiszemitizmus gyanújába keverte Móriczot, aki ezt aligha érdemelte, erre aligha szolgált rá.

Nem Móriczot akarom megvédeni Závadától, mert véletlenül még Esterházy Péter kivont kardjába rohannék,⁶ csak érteni szeretném a szándékot, mert amit a megvalósításból ki tudok tapintani, az többnyire csak zavart kelt bennem.

Kétségtelen s könnyen ellenőrizhető: Závada regényrészlete hűségesen követi a Móricz-naplóbejegyzés tematikus rendjét, s a megszólaló-monologizáló regényhősének az interpretált valósághoz fűződő eszmei-érzelmi viszonya is megközelítőleg azonos a naplóíróéval. Ennek ellenére a két szöveg fényévnyi távolságra van egymástól.

Ennek a távolságnak az egyik forrása a narrációs alaphelyzet. Móricz – mint mindig – itt is személyes benyomásokat, valóságos élethelyzetet ír le, s erről a trambulínról rugaszkodik el az általánosítás világába. A közvetlen látvány mögött azonban ott

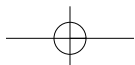
van az a teljes tapasztalatrendszer is, amelyet az író a kommün egész időtartama alatt szerzett, s amelyről naplója korábbi feljegyzéseiben részletesen számot is ad. (Nem mellesleg: ebből az 1919-es naplóból többet lehet megtudni a Tanácsköztársaság valóságos társadalmi viszonyairól, mint az utóbbi félévszázad szakmunkáiból.) Nála az elmarasztaló ítélet forrása az a politikai gyakorlat, amellyel a Tanácsköztársaság döntően zsidó vezetése ellenszenvenessé tette magát. Nem másoktól szerzett ismeretek vagy az előítélet vezette a tollát, hanem mindaz, amit látott, hallott, tapasztalt a proletárdiktatúra rövid tündöklése idején. Ezzel szemben Závada egyik hőséne szájába adja a Móricztól átvett észrevételeket, véleményeket, aminek következtében nem eleven, közvetlen tapasztalat cseng ki szavaiból, hanem a másodlagos valóság ölt formát a megszólaltatott férfi mondandójában. Élet és irodalom itt eltávolodik egymástól, Móricznál viszont egymásra kopírozódik.

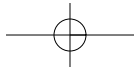
A másik ok az, hogy Závada számára nem vált világossá, a jelenségek önmagukkal csak adott szituációban azonosak, de ugyanaz a jelenség más társadalmi közegben, más történelmi időben másfajta fénytörést mutat, és másfajta értelmet nyer. Amit Móricz 1919-ben leír *önmagának* (nem a nyilvánosságnak, ugyanis a napló már csak ilyen műfaj, és hevenyészetten, a megfogalmazásnak azt a gondosságát mellőzve, amelyre a megjelentetésre szánt munkáiban olyannyira ügyelt), azt az ismert történelmi-politikai fordulatok, a zsidóság helyzetének katasztrofális romlása után, 1940-ben, amikor Závada hőse megszólal, biztosan nem írta volna le. Ráadásul ez az 1919-es magánjellegű szöveg, amely az *Idegen testiünk* lapjain egy 1940-es társadalmi erőterben szólal meg, a 2008-as nyilvánosságnak szól. Következésképpen másról, mint Móricznál.

E kitérő után rátérhetünk a tulajdonképpeni fő kérdés megválaszolására: antiszemita volt-e Móricz Zsigmond? Vagy másként fogalmazva: levezethető-e az 1919. július 27-ei naplófeljegyzéséből ez a minősítés? Mivel e sorok írójának nincs olyan igazolványa, amely tanúsítaná, hogy ő az igazság letéteményese, álláspontja – amely akár sejthető is az eddig leírtakból – egyetlen vélemény azoké közül, akiket ez a kérdés foglalkoztat.

Egyáltalán: kit nevezhetünk, kit minősíthetünk antiszemitának? Ha ezt a szót halljuk a mindennapi beszédben, hajlamosak vagyunk tartalmát, jelentését adottnak, tisztázottnak tekinteni, holott ez távolról sem ilyen egyszerű. Ha konkrét magatartásformákkal szembesítjük a fogalmat, azonnal kiderül, hogy milyen széles az a sáv, amelyen belül az értelmezés vitára adhat okot. Még az igényesebb szövegekben olvasható válaszok is meglehetősen tág skálán szóródnak.

A *mátság* tudata keresztényben és zsidóban egyaránt a sokféle formában megnyilvánuló elkülönülést indukálta, s ez elvezetett a másik társadalmi csoportra irányuló negatív érzelmekhez. Ezért fogalmazhatott így Benedek Marcell, a kitűnő író és irodalomtörténész még 1917-ben a *Huszedik Század* szerkesztőinek körkérésére: „...nyugodtan kimondhatjuk, hogy nincs keresztény ember, aki a zsidósággal szemben tökéletesen elfogulatlan, tisztán emberi álláspontot tudna elfogadni.”⁷ Ezt a nézetét rövid időkülönbséggel akkor hozta nyilvánosságra, amikor Móricz naplójegyzete született. Azt gondolom, Benedek Marcell állítása ma is igaz (ha

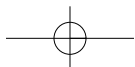
nem is ilyen kizárólagos módon, de a döntő többség értelmében), az viszont maga lenne a tökéletes képtelenség, hogy ezért minden vagy majdnem minden nem zsidót antiszemitának tekintsünk.

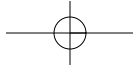
Pedig Révész Sándor első megközelítését alapul véve gyakorlatilag ide jutunk. Ő az, aki megkísérelt a közelmúltban elvi választ adni a vizsgált kérdésre,⁸ és erre a felismerésre jutott: „Tág értelemben azt tekinthetjük antiszemitának, aki negatív kollektív tulajdonságokat, tevékenységeket kapcsol zsidókhoz mint zsidókhoz.” A szerző logikája szerint tehát a zsidóknak mint zsidóknak negatív kollektív tulajdonságaik nincsenek, negatív tulajdonság csak az egyénhez rendelhető. (Vajon kollektív pozitív tulajdonságok hozzárendelhetők-e a zsidókhoz mint zsidókhoz?) Tehát aki a zsidókkal kapcsolatos negatív tulajdonságot említ, azt antiszemitának kell tekinteni. E kritérium szerint persze Móricz Zsigmondot is. (Ezt már nem Révész mondja, bár mondhatná.)

Révész második megközelítésben már létszerűbb kritériumot körvonalaz: „Szűk értelemben azt tekinthetjük antiszemitának, aki aktív ellenséges tevékenységet folytat zsidók mint zsidók ellen.” Talán fogalmazhatott volna szigorúbban is! Tulajdonképp e körbe sorolható mindenki, akinek a megnyilvánulásai ártanak a zsidóknak mint zsidóknak, bármilyen értelemben felfogott közösségnek tekintsük is őket,⁹ azaz a velük kapcsolatosan alkalmazott erkölcsi, jogi, politikai stb. mércéjük nem azonos a nem zsidók megítélésére szolgálóval.

Ha eme szempont alapján ítéljük meg Móricz naplójegyzetét, akkor napnál világosabb, hogy még csak az árnyéka sem vetülhet rá annak a bélyegnek, amit most rá akarnak ragasztani. Az az írás annak a bizonyítéka, hogy egy felelős módon élő ember végiggondolja közelmúltjának történéseit, a társadalmi okokból fakadó csalódottságát, és a közvetlen kiváltó okok személyi konzekvenciáit levonja. Hogy ez éppen a kommün vezető zsidó rétegéhez viszi el őt, az történelmi adottság. Ha számvetésében mondjuk a pirézekhez jutott volna el (akiket tudvalevőleg szintén nem szeretünk), meggyőződése szerint ugyanígy járt volna el. Szövege felfokozott lelkiállapotról tanúskodik, de talán *éppen ezért* nem publicisztikai formába öntötte pillanatnyi álláspontját, hanem a napló intim, nem nyilvános formáját választotta, mint aki érzi, gondolatai finomításra szorulnak, szükségük van az érlelődésre. De még ebben az érzelmeteli szövegben sem kiált kövezd meg!-et, nem sürget szankciókat, nem óhajt kollektív kirekesztést. Nem tagadható, hogy a szöveg bizonyos pontjain túllép a tolerálhatóság határán, s ha ezt a nyilvánosság előtt teszi, nehezen lenne védhető a váddal szemben, de mert leírt véleménye szigorúan magánügy maradt, nem jogos az elmarasztalás. (A hozzájárulása nélkül juthatott csak nyilvánosságra a szöveg, majdnem egy évszázaddal a megszületése után, amiért persze nem hibáztatom a közreadót, sőt...)

Hogy Móricz nem szerette a zsidókat, az tény. De ezt nem tette explicitté! Mi több, akadtak zsidó barátai is, és nem átalotta 1942-ben, amíg be tudott járni a *Kelet Népe* szerkesztőségébe Leányfaluról, táskájában naponta becipelni a zsidó Örvös Lajosnak, a lap mindenésének azt az ebéddel felérő reggelit, amit Csibe csomagolt a koldusszegény fiatalembernek.¹⁰

Hogy is mondja Bibó István? „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* (kiemelés Bibótól – HP) a zsidókat...”¹¹ Móricz nem szerette őket, de nem állt be a csahosok közé, nem állt be a feszítsd meg!-et kiáltozók egyre népesebb táborába.

S ez a Móricz Zsigmond, aki most megkapta a magáét, 1938. április 8-án ezt a bejegyzést tette *ugyanoda*, ahol a kipécézett szöveg olvasható, azazhogy a naplójába:

„Történelmi nap: ma nyújtották be a zsidótörvényt a Házban.

Egész neveltetésemmel, illetve múltammal oly ellentétben áll, hogy alig bírom megérteni, hogy fejlődött odáig a dolog. A miniszterelnök megcsinálja, amit Ónodi Géza kívánt.

Én a zsidókérdésben még mindig ott tartok, hogy Ónodi Géza őrült. Az ország bevette a zsidókat az alkotmány sáncaiba, így a törvénnyel szemben áll, hogy valaki bármilyen különbséget is tegyen magyar és zsidó és német és vallásfelekezet közt.”¹²

Ez ugyanaz a Móricz Zsigmond, aki egy rossz pillanatában, 1919. július 27-én azt írt a naplójába, amit írt. Lehet azt így is olvasni, lehet úgy is, csak egyet nem lehet: kétkedni Móricz őszinteségében. Abban például, hogy ami a szöveg első felében olvasható, ne lenne a legaprólékosabb megfigyelés adekvát megjelenítése mind a látványt, mind pedig a látvány kiváltotta lelki reflexiókat illetően. Az a külső jegyek alapján felrajzolt tipológia pedig, amit az író részletez, nem felfedező érvényű, hanem tulajdonképpen megismétlése annak, ami ekkoriban erőteljesen benne volt a közbeszédben. Pontosabban: ami benne szerepelt a közbeszédben, az az adott pillanatban, ott a hájon meglevenedni vagy igazolódni látszott a két zsidó alakjában.

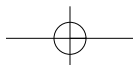
Lehet-e egyébként tényszerűen cáfolni, amiket Móricz nem minden zsidóról, csak a statisztikai átlagról állít a külső megjelenésükre vonatkozóan? Megint Bibóra hivatkozom: „Mondottam már, hogy egy közösség, egy embercsoport alkattáról, alkati adottságairól, eredendő tulajdonságairól a hitel komoly reményében nem lehet tételekbe foglalt megállapításokat tenni, ettől azonban lehetnek olyan vonásai, tulajdonságai, magatartásformái, beidegződései, amelyek egy adott környezetben, egy adott pillanatban jellemzik...”¹³

Tehát lehetnek! S ha lehetnek, akkor esetleg beszélni is lehet róluk.

És még egy bekezdés erejéig idézem Bibót! „Így alakult ki és vált aránylag nagy mértékben tipikussá a zsidóságban egy magatartás, mely minden megnyíló, ki nem aknázott és észre nem vett gazdasági és emberi lehetőséggel szemben állandó beidegződéssé, szinte társadalomerkölcs kötelességgé tette az állandó készenlétet, a lehetőségekhez való gyors, racionális alkalmazkodást, a megnyílt vagy felismert lehetőségek »ki nem hagyását«...”¹⁴

Hát nem ugyanezt mondja Móricz is naplóbejegyzése második részében? Csak ő nem a tudós elvonatkoztató általánosításával, hanem a szépíró – megengedem – néha túlzásokba bocsátkozó konkrétságával.

És még valami! Móricz ebben a naplójegyzetében mint „hallatlanul tehetséges fajt” említi a zsidóságot. (Ő még nem tudta, hogy egy embercsoporthoz mint em-

bercsoporthoz kollektív tulajdonságokat nem szabad hozzárendelni.) Talán ez is érv lehet ebben a vitában!

J E G Y Z E T E K

- 1 Tükör a tükörben. *168 Óra*, 2008/39.
- 2 http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/zavada_uj_regenye...
- 3 Móricz Zsigmond: Naplójegyzetek, 1919. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, az előszót és az utószót írta Cséve Anna. 2006, Noran.
- 4 Závada Pál: *Idegen testünk*. Budapest, 2008, Magvető.
- 5 Veiszer Alinda beszélgetése Závada Pállal, m². *Záróra*, 2008. szeptember 10.
- 6 „...nemrégiben Móricz lett megvédve Závada Páltól” – írta Esterházy Péter. *Légy ellenállás. Élet és Irodalom*, 2008. szeptember 10. (Valószínűleg Körmeny Zsuzsannának a *Magyar Nemzet* 2008. július 12-ei számában megjelent Hívatlan vendégszöveg című cikke verte ki nála a biztosítékot.)
- 7 A zsidókérdés – asszimiláció – antiszemitizmus (Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon.) című kötetben. Budapest, 1984, Gondolat, 42.
- 8 Révész Sándor: Ki légyen antiszemita? *Élet és Irodalom*, 2008. június 13.
- 9 Ezeket a csoportképző szempontokat szemléletes módon, tudományos alapossággal rajzolja fel Bibó István a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmányában. Megtalálható a 7. jegyzetben említett kötet 176. oldalán.
- 10 Örvös Lajos: Kitüntették Móricz Erzsit. *Népszava*, 1997. június 9.
- 11 Bibó: i. m. 213.
- 12 Móricz Zsigmond kiadatlan naplóját a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzik, jelzete: M.100/3958.
- 13 Bibó: i. m. 196–197.
- 14 Bibó: i. m. 198.

